

УДК 340. 14

Черновол С.О.,

аспірант Харківського національного
університету внутрішніх справ

НАУКОВІ ПОГЛЯДИ НА СИСТЕМУ ЮРИДИЧНИХ ДЖЕРЕЛ ПРАВА УКРАЇНИ В ХХ СТОРІЧЧІ

Стаття присвячена питанню розгляду наукових поглядів на систему юридичних джерел права України в ХХ сторіччі, його місця і ролі у врегулюванні суспільних відносин, розкриттю його сутності та змісту. Розглянуто проблеми розвитку системи юридичних джерел права у вітчизняній правовій системі.

Ключові слова: джерело права, система джерел права, системні зв'язки, види системних зв'язків.

Черновол С.А.,

аспірант Харьковского национального
университета внутренних дел

НАУЧНЫЕ ВЗГЛЯДЫ НА СИСТЕМУ ЮРИДИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ ПРАВА УКРАИНЫ В ХХ ВЕКЕ

Статья посвящена вопросу рассмотрения научных взглядов на систему юридических источников права Украины в ХХ веке, его места и роли в урегулировании общественных отношений, раскрытию его сущности и содержания. Рассмотрены проблемы развития системы юридических источников права в отечественной правовой системе.

Ключевые слова: источник права, система источников права, системные связи, виды системных связей.

Chernovol S.O.,

Graduate student of Kharkiv National University of Internal Affairs

SCIENTIFIC VIEWS ON THE SYSTEM OF LEGAL SOURCES OF LAW IN UKRAINE IN THE XX CENTURY

The article is devoted to the consideration of scientific views on the system of legal sources of law in Ukraine in the XX century, to its place and role in the settlement of public relations, to revealing its nature and content. The problems of development of the system of legal sources of law within the domestic legal system have been considered.

It is indicated that the development of national legal awareness in the period after the October Revolution, was determined by revolutionary attitude towards law as an institution that gradually went out of being. The embodiment of the state's will was recognized as the only source of law. The consequence of this legal awareness was the underestimation of the social nature of the sources of law, absolutisation of the regulatory acts as the sources of law.

It is proved that the law was considered within the domestic science as a state's will till the middle of the XX century. This will was expressed as generally obligatory rules of conduct, the content of which was determined by the material conditions of life. Thus, the wording of legal norms was realized in two ways: establishing new rules of conduct (in the form of laws, government regulations, etc.) and authorization (i.e., providing legal nature) of existing rules of the community, established as a custom, but previously had no generally obligatory significance.

It is emphasized that there was a transition to the so-called broad thinking within the domestic legal awareness in the 60s, which received the further development after Ukraine's independence.

It is concluded that currently the development of the system of sources of law in Ukraine is being realized in the following areas: improving the existing system of sources of law, spread of precedent principles, improvement of legal guaranteeing of legislative activity, enhance of regulatory and contractual regulation of social relations, updating the system of the sources of law in Ukraine because of entering into the European legal space, etc.

Key words: source of law, system of the sources of law, system relations, types of system relations.

Актуальність проблематики. Демократизація суспільства, яка відбувається в Україні з початку 90-х років ХХ ст. і пов'язана зі зміною суспільного ладу та переглядом пріоритетів у діяльності держави, обумовила необхідність переосмислення

підходів до побудови всіх державних інституцій. Об'єктивним наслідком таких процесів стала відмова від соціалістичної моделі держави та права і запровадження механізмів регулювання суспільних відносин, що притаманні вільним, демократичним суспільствам. Однак, дослідження процесу становлення системи юридичних джерел права, очевидно, неможливе без урахування динаміки поглядів на взаємодію права і держави.

Ступінь наукової розробки проблеми. Деякі проблеми теми (зокрема, теорія та історія нормативно-правового договору, його особливості як джерела права) знайшли своє відображення у працях С. К. Бостана, А. В. Дьоміна, В. М. Іванова, О. С. Йоффе, О. О. Мережка, А. А. Мясина, Н. М. Пархоменко, Ф. В. Тарановського, Ю. О. Фрицького.

За радянських часів, дослідженням юридичних джерел права з точки зору їх системності приділялася увага й у працях відомих вітчизняних учених, (П.Б. Євграфов, А.П. Заєць, Н.М. Оніщенко та інші) однак, за окремими винятками, більше уваги приділялося нормативно-правовим актам.

Мета статті – проаналізувати наукові погляди на систему юридичних джерел права України в ХХ сторіччі.

Виклад матеріалу. Витіснення позитивістською юриспруденцією природного права на початку ХХ століття і прийняття її Радянським Союзом (по формі – юридичний позитивізм, по суті – антиюридичний) в якості єдино-можливої державної концепції призвело до заперечення будь-яких інших джерел права окрім нормативно-правового акта. Абсолютизація ролі держави у створенні правових норм перегукувалася з всесильністю держави у всіх сферах суспільного життя. Поштовхом до цього стало широковідоме визначення права Генеральним Прокурором СРСР і одночасно директором Інституту права А.Я. Вишинським на «Першій нараді з питань науки радянської держави і права» (16–19 липня 1938 року): «Радянське соціалістичне право – сукупність правил поведінки, які встановлені в законодавчому порядку владою трудящих, виражають їхню волю і застосування яких забезпечується примусовою силою соціалістичної держави». Подібним чином право визначалось і в нацистській Німеччині: «право – це те, що добре для німецького народу», тоді як нацистам стверджували, що право – це те, що добре для нацистського руху [1, с. 536].

Внаслідок цього весь простір правового регулювання став офіційно монополізований нормативно-правовим актом. Характерним стає погляд на нормативний правовий акт як на єдине джерело (форму вираження) норм радянського права [2, с. 330]. Більше того, всі інші джерела права почали розглядатися як такі, що отримують своє існування, як джерела права, лише після визнання їх державою через нормативно-правовий акт. Разом з тим окремі джерела права функціонували і попри їхнє офіційне визнання. Так, в ролі чинних юридичних джерел права виступали корпоративні акти – акти КППС: Статут КППС, програми (наприклад, Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, прийнята ХХІІ з'їздом КППС в 1961 р., складовою частиною якого був Моральний кодекс будівника комунізму) тощо. В окремих випадках неявно правотворчу діяльність здійснював суд (зокрема, Верховний Суд СРСР у формі керівних роз'яснень Пленуму Верховного Суду СРСР).

Зведення системи юридичних джерел права до системи законодавства призводить до відсутності контролю за змістом цих нормативно-правових актів, що в свою чергу тягне за собою як прийняття негуманних нормативно-правових актів, так і невиконання чинних нормативно-правових актів.

Однак подібна вузька концепція праворозуміння обмежувала подальші правові дослідження. Саме тому з середини 50-х років ХХ ст. було зроблено низку спроб вийти за його межі (Д.А. Керімов, Є.А. Лукашова та інші). Так, було запропоновано розуміти право як єдність правової норми і правовідносин (С.Ф. Кечежян, А.А. Піонтковський), як єдність правової норми, правовідносин і правосвідомості (Я.Ф. Николенко), визнаючи все ж пріоритет правової норми. На початку 70-х років ХХ ст. було висунуто концепцію розрізнення права, як необхідної форми і рівної міри свободи особи, і закону (В.С. Нерсесянц), що фактично свідчило про приховане відродження ідей природного права і пошук легітимації юридичних джерел права, які видавалися державою.

Подальше ствердження в радянській юриспруденції терміну «система (юридичних) джерел права» (перш за все під виглядом її основної, а як вважали окремі вчені – виключної, складової – системи законодавства або системи нормативно-правових актів) було тісно пов'язане з застосуванням системного підходу як методологічного напрямку в розвитку юридичної науки. У свою чергу, це породило можливість визначити позиції вчених і ту термінологічну базу, на якій вони будували свої концепції, а також дало змогу прослідкувати тяглість поглядів і взаємодію в дослідженні правових явищ.

Щодо, власне, системи законодавства, яка становить провідну підсистему системи юридичних джерел права, але аж ніяк не співпадає з нею, то в радянські часи дослідження системи законодавства (розуміючи законодавство в широкому сенсі) були досить поширені.

Вагомий вплив на розробку проблем системи юридичних джерел права (системи законодавства) мали дискусії радянських учених у рамках журналу «Советское государство и право»: перша з яких, щодо системи права, мала місце в 30-40 роках ХХ ст. Пізніше отримані висновки були переглянуті і уточнені під час ще двох дискусій, що продовжували розробляти як проблему системи права, так і досліджували її співвідношення з системою законодавства, з урахуванням новітніх розробок системних методів [3, с. 98–102]. Актуальність висновків, зроблених в ході обговорення цієї проблеми до цього часу не втрачено, зокрема, щодо структури і функціонування системи права і системи законодавства. Згодом вони поглиблювалися в низці інших досліджень. Разом з тим слід вказати, що у зв'язку з суспільними змінами ці висновки потребують певного переосмислення і корегування.

Зауважимо, що в радянській юриспруденції дослідженню інших юридичних джерел права, порівняно з нормативно-правовими актами, приділялося значно менше уваги – лише в історичному або порівняльно-правовому контексті і переважно в негативному значенні. Радянськими вченими робилися неодноразові спроби осмислити право як систему, тоді як дослідження власне юридичних джерел права в такому ж ракурсі (як системи) було доволі обмежене. Так, у 1968 році вийшла монографія А.Ф. Шебанова «Форма советского права», в якій автор, чи не вперше у радянській

юриспруденції, застосував системний підхід для дослідження форм (джерел) права. Разом з тим слід сказати, що автор присвятив своє дослідження майже виключно такій формі (джерелу) права як нормативно-правовий акт. А.Ф. Шебанов розглядає нормативно-правовий акт як виключну форму радянського права і, відповідно, ототожнює систему нормативно-правових актів і систему форм (джерел) права [4, с. 45–50]. На його думку, «множинність і різноманітність ланок єдиної системи радянських нормативно-правових актів породжують складний і багатоманітний комплекс зв'язків, що існують в цій системі, роблять її високоорганізованою» [4, с. 64].

У 1975 році С.С. Алексєєв видав монографію «Структура советского права» [5], яку можна вважати першим комплексним досвідом системного дослідження права, правових зв'язків (перш за все структурних) в радянській юридичній науці, в якій розглядалися окремі питання системної організації джерел права, перш за все, знову-таки, нормативно-правових актів.

Розглядаючи системні дослідження юридичних джерел права, не можна залишити поза увагою монографію С.Л. Зівса «Источники права» (1981 р.) Хоча ця праця і приділяє певну увагу іншим юридичним джерелам права, окрім нормативно-правового акта, однак автор, виходячи з відомої тези про існування в радянському праві лише нормативно-правового акта, ставить знак рівності між системою джерел права і системою законодавства (системою нормативно-правових актів). Система джерел права розглядалася науковцем насамперед як ієрархічна сукупність джерел права [6, с. 34], ототожнюючи їх в соціалістичному праві з нормативно-правовими актами, однак і до сьогодні ця праця залишається однією з найцікавіших теоретико-правових досліджень у сфері джерел права із застосуванням системної методології.

У 1981 році П.Б. Євграфов захистив дисертацію на тему «Соотношение структуры советского права и советского законодательства». В ній досліджується структура законодавства, її взаємозв'язки зі структурою радянського права. Зазначимо, що елементом структури законодавства було вибрано нормативно-правовий припис.

В 1987 році було опубліковано монографію А.П. Зайця «Система советского законодательства (проблема согласованности)», в якій значну увагу було приділено взаємозв'язкам, взаємовідносинам між нормативно-правовими актами, нормативними приписами. Цілісним дослідженням права із застосуванням системного підходу є колективна монографія під назвою «Правова система соціалізму». В цьому дослідженні зроблено спробу охопити низку правових явищ і показати взаємозв'язки між ними за допомогою такої категорії як «правова система».

Серед досліджень правових взаємозв'язків слід відзначити монографію Л.Б. Тіунової «Системні зв'язки правової дійсності», в якій автор досліджує системні зв'язки права, зосереджуючись на категорії «правова система».

У сучасній вітчизняній юриспруденції юридичні джерела права привертають все більше уваги дослідників. Система юридичних джерел права, однак, як і будь-яка самоорганізуюча система не може існувати без зворотних зв'язків. Для системи юридичних джерел права основні зворотні зв'язки забезпечуються юридичною наукою, яка виникає в процесі еволюції системи юридичних джерел права від сукупності нормативних положень через протосистему до цілісної самоорганізуючої системи

юридичних джерел права. Інша умова, без якої розвиток системи юридичних джерел права неможливий, – її письмовий характер.

Отже, таке правове явище як система юридичних джерел права постає у вигляді цілісної, органічної, самоорганізуючої системи лише тоді, коли джерела права розглядаються в їх взаємозв'язках і ієрархії, як певна впорядкована цілісність, намагаючись подолати притаманні їм колізії, коли стає можливим виділити існування між юридичними джерелами права різних типів зв'язків. Інакше кажучи, право Стародавньої Греції, Стародавнього Риму можна вважати лише сумативними системами або протосистемами джерел права – попередниками сучасних складних динамічних самоорганізуючих систем юридичних джерел права. Не можна заперечувати значення цих протосистем джерел права і, зокрема, давньоримського права – одного з найбільш розвинутих правових явищ античного світу – яке, увійшовши в стадію переживання розвитку систем юридичних джерел права, здійснило значний вплив на становлення систем юридичних джерел права інших країн, зокрема, і на їхні правові системи в цілому.

Висновки. Очевидно, що після тривалого ототожнення, як це мало місце в радянській юриспруденції, системи (юридичних) джерел права і системи законодавства (системи нормативно-правових актів) все більший інтерес викликають юридичні джерела права, які тривалий час майже не привертали увагу вітчизняних вчених: нормативно-правовий договір, правовий прецедент і правовий звичай. Очевидно, що пошук нового розуміння права потребує оновленої теорії джерел права, нових досліджень джерел права і їхніх зв'язків. У свою чергу системність юридичних джерел права вимагає застосування специфічних методів для дослідження правових системних явищ.

Список використаних джерел:

1. Арентд Х. Истоки тоталитаризма. – М.: ЦентрКом, 1996. – Ч. 2. – 672 с.
2. Проблемы теории государства и права: учебник / под ред. С. С. Алексеева. – М.: Юрид. лит., 1987. – 448 с.
3. 70 лет Советского государства и права / под ред. А. И. Королева, Ю. К. Толстого, Л. С. Явича. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1987. – 752 с.
4. Шебанов А. Ф. Форма советского права. – М.: Юридическая литература, 1968. – 216 с.
5. Алексеев С. С. Структура советского права. – М.: Юрид. лит, 1975. – 263 с.
6. Зивс С. Л. Источники права. – М.: Наука, 1981. – 239 с.

References:

1. Arendt H. Istoki totalitarizma. – M.: TsentrKom, 1996. – Ch. 2. – 672 s.
2. Problemy teorii gosudarstva i prava: uchenik / pod red. S. S. Alekseeva. – M.: Yurid. lit., 1987. – 448 s.
3. 70 let Sovetskogo gosudarstva i prava / pod red. A. I. Koroleva, Yu. K. Tolstogo, L. S. Yavicha. – L.: Izd-vo LGU, 1987. – 752 s.
4. Shebanov A. F. Forma sovetskogo prava. – M.: Yuridicheskaya literatura, 1968. – 216 s.
5. Alekseev S. S. Struktura sovetskogo prava. – M.: Yurid. lit, 1975. – 263 s.
6. Zivs S. L. Istochniki prava. – M.: Nauka, 1981. – 239 s.

Рецензент: доктор юридичних наук Теремецький В.І.